

“QUTADG‘U BILIG”DA AXLOQIY IRODANING SHAKLLANISHI VA EKZISTENSIAL QARORLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673962>

Djurayev G'olib Abdurasulovich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat

oliy ta'lim tashkiloti o'qituvchisi

TDSHU, mustaqil tadqiqotchi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

(+998(90)931-21-44)

ANNOTATSIYA

Maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy iroda konsepsiyasi ekzistensializm falsafasining erkinlik, tanlov va mas‘uliyat tushunchalari bilan qiyosiy tahlil etiladi. Asardagi ramziy personajlar orqali insonning axloqiy qaror qabul qilishdagi ichki murakkabliklari ochib beriladi. Tadqiqotda Sartr va Kamyuning fikrlariga tayangan holda iroda, ma‘naviy yetuklik va mavjudlik o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik yoritiladi. “Qutadg‘u bilig”dagi axloqiy iroda modeli ijtimoiy barqarorlik va ma‘naviy mas‘uliyatni integratsiyalovchi falsafiy yondashuv sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, axloqiy iroda, ekzistensializm, tanlov, erkinlik, Sartr, Kamyu, ma‘naviy mas‘uliyat.

ABSTRACT

This article presents a comparative analysis of the concept of moral will in Yusuf Khass Hajib's Qutadg‘u Bilig with the notions of freedom, choice, and responsibility in existentialist philosophy. Through the symbolic characters in the text, the inner complexities of moral decision-making are revealed. Drawing on the ideas of Sartre and Camus, the dialectical connection between will, moral maturity, and existence is explored. The moral will model in Qutadg‘u Bilig is interpreted as a philosophical approach integrating social stability and moral responsibility.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Qutadg‘u Bilig, moral will, existentialism, choice, freedom, Sartre, Camus, moral responsibility.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен сравнительный анализ концепции моральной воли в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Кутадгу Билиг» с понятием свободы, выбора и ответственности в экзистенциалистской философии. Через символические персонажи произведения раскрываются внутренние сложности морального принятия решений. Опираясь на идеи Сартра и Камю, исследуется диалектическая связь между волей, моральной зрелостью и существованием. Модель моральной воли в «Кутадгу Билиг»

интерпретируется как философский подход, интегрирующий социальную стабильность и моральную ответственность.

Ключевые слова: Юсуф Хос Ходжиб, «Кутадгу Билиг», моральная воля, экзистенциализм, выбор, свобода, Сартр, Камю, моральная ответственность.

KIRISH. Insonning axloqiy tanlovi, iroda erkinligi va mas'uliyat kabi masalalar qadim zamonlardan buyon falsafiy tafakkurning markazida bo'lib kelgan. Sharq va G'arb falsafasida bu muammolarga turlicha yondashuvlar mavjud bo'lsa-da, ularning barchasi inson mohiyatini, uning hayotdagi o'rnini va erkinlikdagi imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ayniqsa, XX asr G'arb falsafasida shakllangan ekzistensializm oqimi bu muammolarni nihoyatda keskin va radikal tarzda qo'ygan bo'lib, insonni "mavjudlikka tashlab qo'yilgan", mutlaq erkin va shu bilan birga o'z tanlovi uchun mutlaq mas'uliyatli mavjudot sifatida talqin etadi. Jan Pol Sartr, Alber Kamyu kabi mutafakkirlar insonning erki, tanlov qilish qobiliyati va axloqiy mas'uliyatini uning mavjudlik asosiga aylantirganlar.

Sharq falsafasi, xususan, turkiy tafakkur an'analari ham inson irodasi va axloqiy yetuklik muammosi markaziy mavzulardan biri hisoblanadi. Bu jihatdan Yusuf Xos Hojibning XI asrda yozilgan "Qutadg'u bilig" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar o'z zamonasining siyosiy-ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy muammolarini chuqur falsafiy nuqtai nazardan tahlil etgan holda, insonning ichki olami, axloqiy komillikka intilishi, iroda orqali o'z yo'lini topishi kabi muammolarga chuqur yondashadi. Yusuf Xos Hojib o'ziga xos dunyoqarash doirasida, ammo umuminsoniy qadriyatlar asosida insonni ongli, tanlov qiluvchi va ma'naviy yetuk mavjudot sifatida tasvirlaydi.

Qutadg'u biligning strukturasida aks etgan to'rt asosiy timsol – Kuntug'di (Adolat), Oyto'ldi (Saodat), O'gdulmish (Aql) va O'zg'urmish (Qanoat) – bu asardagi axloqiy-falsafiy tizimning tayanch ustunlari hisoblanadi. Aynan shu personajlar orqali Yusuf Xos Hojib insoniy qadriyatlar, mas'uliyat va axloqiy iroda haqida falsafiy mushohada yuritadi. Har bir timsolning o'z hayotiy pozitsiyasi, dunyoqarashi va tanlov asosida faoliyat yuritishi, asar ichida iroda va axloqiy muvozanat muammosini ochib beradi. Bu jihatlar, zamonaviy ekzistensializm da ilgari surilgan "tanlov orqali o'zlikni qurish", "erkinlikda axloqiy javobgarlik" va "mavjudlikka ma'no berish" kabi kontseptual yechimlar bilan semantik uyg'unlikda tahlil qilinishi mumkin.

Sharq falsafasida insonning erki va axloqiy tanlovi ilohiy iroda va jamiyat qadriyatlari bilan muvofiqlashtirilgan bo'lsa-da, u mutlaq determinizm doirasida emas, balki irodali shaxs sifatidagi imkoniyatlari bilan baholanadi. Yusuf Xos Hojib bu jarayonni davlat boshqaruvi, axloqiy me'yorlar va shaxsiy kamolot nuqtai nazaridan yoritadi. Shu bois, "Qutadg'u bilig"dagi axloqiy iroda kontseptsiyasi ekzistensial tanlov tushunchasi bilan qiyosiy tahlil etilishi zamonaviy falsafiy va madaniy dialog uchun dolzarb masaladir.

Ushbu maqola aynan shu nuqtai nazardan harakat qilib, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy iroda tushunchasini ekzistensialist falsafa – xususan Sartr va Kamyuning qarashlari bilan qiyoslash orqali inson tanlovi, ma’suliyat va erkinlik muammolarini chuqur tahlil qilishga qaratiladi. Maqola doirasida, axloqiy iroda qanday shakllanishi, qanday mezonlar asosida yo‘naltirilishi, va bu jarayonda inson qanday mavjudlik sifatida namoyon bo‘lishi masalalari muhokama qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Tadqiqotda falsafiy-tahliliy, qiyosiy analiz, kontent-analiz kabi usullardan foydalanildi. Qutadg‘u bilig matni zamonaviy axloqiy va ekzistensial tushunchalar bilan falsafiy-tahliliy izohlandi. Yusuf Xos Hojibning fikrlari Jan Pol Sartr va Alber Kamyu qarashlari bilan qiyosiy analiz usulida solishtirildi. Asardagi iroda, tanlov, axloq, mas’uliyatga oid iqtiboslar ajratib olinib, tahlil qilindi.

MUHOKAMA.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (Saodatga yo‘llovchi bilim) asari nafaqat didaktik, pand-nasihat uslubidagi mumtoz asar, balki o‘rta asrlar turkiy xalqlarining ilg‘or falsafiy g‘oyalarini o‘zida mujassam etgan, o‘z davrining o‘y-fikrlari, orzu-umidlari, g‘am-tashvishlarini ifoda etish bilan birga hayotning mazmuni, mohiyati, insoniy mavjudlikning axloqiy tanlovlar qurshovidagi savol-javoblari, iroda-erki va jamiyat oldidagi hamda vijdoni oldidagi mas’uliyati masalalarini ham tasvirlay olgan manbadir. Asarda garchi hukmdorning qanday fazilatlariga ega bo‘lishi hamda qanday illatlardan qochishi kerakligi axloqiy tanlov sifatida ta’kidlanib, pand-nasihat tarzida insonni tarbiyalash maqsad qilingan bo‘lsa-da, ba’zi suhbat va personajlarning savol-javoblarida asar muallifining ekzistensial muammolardagi yechim izlaganligini ilg‘ash qiyin emas.

Inson hayotining mazmuni nima? - degan savolga;

“Tirikchilik chirog‘i ham ko‘z ochib-yumguncha o‘chadi. Hayot –tushdek gap. U yashindek tez ko‘chadi.”

Tirik oxir o‘lar qora yer quchub,

Nom ezgu esa-chi, ketarmi o‘chib?!

Ikki xil nom qolar tilda begumon,

Biri yaxshilig-u birisi – yomon. [1;19-20]

Inson hayotining mazmuni va mohiyati – o‘zidan nom qoldirishdir. Yusuf Xos Hojib axloqiy qarashlarining markaziy nuqtasi ham inson hayotining mohiyatini “o‘zidan yaxshi nom qoldirish” g‘oyasiga tayanishini, ammo “nom qoldirish”ni ikki qarama-qarshi turi borligini ham ko‘rsatib berganligini ko‘rishimiz mumkin. Yaxshi va yomon nom qoldirish mumkin, tanlov erkinligi insonda mavjud, ammo yaxshi nom qoldirish inson hayotiga ma’no beradi;

“Dono maqto‘v olar, nodonchi, so‘kish,

O‘zing o‘yla, senga ma’qul, qaysi ish?!”

Yusuf Xos Hojib dunyoqarashida ekzistensial qaror – inson hayotining ma'nosi "o'zidan yaxshi nom qoldirish"dir. Yaxshi nom qoldirish har qachon manfaatlidir.

Jan Pol Sartrning fikricha, inson eng avvalo subyektiv kechinmalar orqali o'z-o'zini loyihalovchi mavjudotdir [2;183]. Shunday ekan yaxshi nom qoldirishni hayotning ma'nosi deb bilish va shu maqsad sari butun hayotining mazmunini loyihalash Yusuf Xos Hojib axloqiy tanlovidir. Ammo bu tanlov orqali muqobil tanlovlar ham tasdiqlanyapti va inkor ham etilyapti. Yomon nom qoldirish nadomatli oqibatlariga olib boryapti. Yana bir jihati borki, na yaxshi va na yomon nom qoldirishni maqsad qilmaganlar ham bor-ki, ular ham subyektiv kechinmalari asosida o'zlarini loyihalovchi mavjudotdir.

"Qutadg'u bilig"ning boshqa bir qahramoni uchun hayotning ma'nosi toat-ibodatdan iborat. O'zg'urmish uchun hayotning ma'nosi subyektiv kechinmalari natijasida paydo bo'lgan ekzistensial qarorlaridan iborat ekanligini uning so'zlaridan bilsak bo'ladi. Davlat xizmati uchun, jamiyat farovonligi uchun O'g'dulmish tomonidan eligning taklifini rad etishda keltirgan fikrlari orqali O'zg'urmishning tarkidunyochilikni maqsad qilganini o'qiymiz. Odamlardan uzoqlashib, tog'-u toshlarda yolg'izlikni istagan qalb egasining hayot mazmunini qanday anglashi va o'zini himoya qilishi tasvirlanadi.

Yolg'izlik — odamzod nasliga balo,

Yolg'izlikda dard ham ozaymas aslo. [1;102]

Ekzistensialistlar yolg'izlikni erkinlikni namoyon bo'lishi sifatida ifodalasalar-da, ba'zan ekzistensial krizisning yuzaga kelishida yolg'izlik og'ir asoratli bo'lishi ham mumkinligini inkor etishmaydi. Ammo O'zg'urmishning yolg'izligi aslida yolg'izlik emas, balki yaratguvchi bilan qolishligini anglatadi.

"Foyda-zarar ko'rishga yoxud yaxshi-yomon bo'lishga insonning o'zi sabab." – deb bilgan O'zg'urmish qarindoshi O'g'dulmishni haydab, ibodatdan qoldirganlikda ayblaydi.

Jan Pol Sartr falsafiy qarashlarida ekzistensial qarorlar ba'zan o'z-o'zini aldash yoki yolg'on e'tiqodni keltirib chiqaradi. Bundan holatni Alber Kamyu falsafiy o'z-o'zini o'ldirish deb baholaydi. Qutadg'u bilig qahramoni O'zg'urmishda bu holatni kuzatish mumkin. O'g'dulmish esa uning qarashlarini tanqid qiladi;

Kishilarga to naf, berolsin kishi,

Oti tirik bo'lsin, maqtoqli — ishi.

Tiriklik nishoni, nedir belgisi,

Kishiga bo'lmasa uning ezgusi?! [1;103]

O'zg'urmish va O'g'dulmish o'rtasidagi bahs-munozara orqali Yusuf Xos Hojib hayotga bo'lgan ikki xil dunyoqarashni tasvirlab beradi.

Tog'-u toshlarga joylashib olib toat-ibodatga umrini baxshida qilgan O'zg'urmish yolg'izlikdan topgan erkinligini endi Eligga xizmat qilish bilan yo'qotishini xohlamasligini ham aytadi. Erkinlik Sartr falsafasining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, "inson erkinlikka mahkum" ekanligini ta'kidlaydi.

“Yana bir andisha ham bor: sen ham, men ham insonmiz. Ikkalamiz ham inson bolganimizdan keyin nima uchun men senga topinib-sig‘inishim, senga xizmat qilishim kerak?!” [1;113] – deb bergan savolida O‘zg‘urmishning erkinlikka chanqoqligini va Elig xizmatiga kirishib, o‘z erkinligidan mahrum bo‘lishi mumkinligi g‘amini o‘ylaydi.

XULOSA.

Shu tarzda Yusuf Hos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qahramonlarning suhbatlari, axloqiy qarashlari va ekzistensial qarorlari bir necha falsafiy masalalarni ochib beradi. Inson hayotining ma‘nosi, erkinlik va jamiyatga naf beruvchi, mas‘uliyatni anglangan hayotiy yo‘l - yaxshi nom qoldirish, insonlarga ezguliklarni in‘om etish masalalari pand-nasihat shaklida bayon etiladi. Zamonaviy falsafiy tafakkur shakli bo‘lgan ekzistensializm nuqtai nazari bilan talqin etganda asar qahramonlarining hayot mazmunini izlashdagi yondashuvlari orqali tushunish mumkin-ki, Yusuf Hos Xojibni ham ekzistensial falsafa ko‘targan masalalarda o‘z tanlovlari bor va o‘zgacha tanlovlardan farqlanishini asoslashga bo‘lgan urinishlar ham mavjud.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. T.; 2007. 19-20, 102,103,113-betlar.
2. Jan Pol Sartr. Ekzistensializm to‘g‘risida. (Abdulla Sher tarjimasini). Jahon adabiyoti. 5-son, 1997-yil. 183-bet
3. Muhamedov A.A. Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining ijtimoiy-falsafiy tahlili. Monografiya. T; “Oltin qalam nashriyoti”. 2023, 134 bet.
4. Djurayev, G‘.A. (2024). JAN POL SARTR EKZISTENSIAL FALSAFASI GUMANIZM SIFATIDA. *International scientific journal of Biruni*, 3 (2), 81-94.
5. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). Ekzistensializm da beshta asosiy mavzu. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 2(1), 973-977.
6. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA‘NAVIY KAMOLAT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
7. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA‘MINLASHDA SOG‘LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
8. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA‘NAVIY BO‘SHLIQNI TO‘LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
9. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). The Question of Moral Selection in French Ecclesialism. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(8), 42-44.